

Rozvojové země v turbulencích světové ekonomiky

Obtížné hledání teorie

JAROSLAV FOLTÝN, JIŘÍ FÁREK

Developing Countries in the Turbulence of the World Economy: A Difficult Guest to Find a Theory

Abstract: The essay deals with the development of theory in development economics as a subdiscipline of international economics, within the context of general economic theory. Although some authors believe that it started to develop during the 19th century (as some Latin American countries gained their independence at this time), most authors connect its origin with the decolonization process of the 1950s. The first part describes its rather “naive” beginnings, when it was believed that it is possible to discover a universal theory applicable to the whole “third world” – such as theories of vicious circles of poverty, the best ways and tools for breaking them, etc. The second phase of development economics, spanning approximately 1970–1990, was characterized by disillusionment and produced a lot of mostly analytical works dealing with partial problems. The third stage (1990 – present) has been characterized by a growing demand for the so-called new synthesis. As the authors believe, such a goal would be very difficult to achieve, but in essence, it is achievable by means of joint efforts based on the Millennium Development Goals, changes of international economic and political relations systems and changes in a wide range of global issues.

Key words: economic science, subdiscipline, development economics, world economy, interdisciplinarity.

Smyslem této stati je informovat českou odbornou veřejnost o vývoji poměrně mladé subdisciplíny rozvojová ekonomie (*development economics*) v obecně teoretickém zářímování jak obecné ekonomické teorie, tak i v kontextu bouřlivého vývoje světového hospodářství a mezinárodních ekonomických vztahů. Rozvojová ekonomie, v českém prostředí označovaná též jako rozvojová ekonomika, se rozvíjí jako svébytný okruh v rámci obecné ekonomické teorie, a to v části mezinárodní ekonomie jako okruh specifického rázu v horizontu sotva šesti desetiletí. Její teoretická zakotvenost není tedy ještě plně konstituována, ačkoli má již své nositele Nobelovy ceny (americký ekonom indického původu Amartya K. Sen – Nobelova cena v roce 1998, Artur W. Lewis a Theodore W. Schultz v roce 1979).

Za faktického zakladatele specifického vědního oboru rozvojové ekonomie je většinou autorů pokládán švédský vědec Gunnar K. Myrdal (*Myrdal, 1957; Myrdal, 1968*). Ve svém impozantním díle vytvořil syntetický teoretický základ zkoumání sociálně-ekonomické nerovnosti s využitím interdisciplinárního přístupu. V roce 1974 mu byla udělena Nobelova cena za ekonomii. Podle sdělení Výboru pro udělování těchto cen přispěl k rozšíření obecné ekonomické teorie o specifické otázky teorie v méně vyvinutých zemích (*Fárek, 1989; podrobněji Bernášek, 1993*).

Zejména v takovémto kontextu je teorie hospodářského rozvoje jednak vnímána a jednak i zařazována k výkladově vymezovaným pojmům. Jeden z tradičních ekonomických

slovníků například uvádí, že se rozvojová ekonomie zajímá o příčiny, proč rozvojové země zaostávají za vyspělými zeměmi, a o to, co by mohlo vést k nápravě (*Bannock – Baxter – Davis, 2003, s. 108; srovnej Pearce led./, 1995*). Hlavní myšlenkové proudy přirozeně procházely obdobími změn a přehodnocování od jednodušších schémat ke komplexnějším modelům, jimž budeme věnovat pozornost v závěrečných pasážích tohoto příspěvku a jsou zcela očividným a kategorickým imperativem právě z hlediska interdisciplinární povahy.

V první části této stati představíme první „naivně-syntetickou“ fázi vývoje subdisciplíny do konce šedesátých let minulého století, následně pak poukážeme na její problémy vyrovnat se s neuspokojivým vývojem rozvojových ekonomik, zvláště pak v období strukturálních krizí. Ve třetí části vysvětlíme, jak od osmdesátých let došlo ve výzkumu hospodářského rozvoje ke snížení obecnosti a k posunu k analýze a ke komparaci. Nakonec v kontextu změn od počátku devadesátých let nastíníme potřebu nové syntézy rozvojové ekonomie.

HISTORICKO-METODOLOGICKÝ EXKURZ A PRVNÍ „NAIVNĚ-SYNTETICKÁ“ FÁZE VÝVOJE SUBDISCIPLÍNY

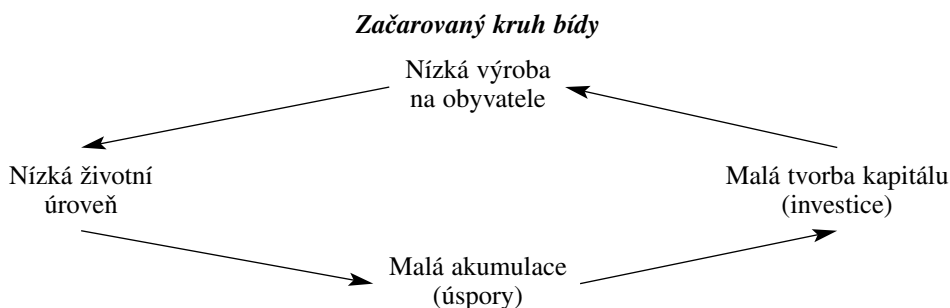
Potřeba konzistentní svébytné subdisciplíny o ekonomickém rozvoji začala být silně pocítována již od poloviny minulého století, a to s počátkem období dekolonializace. Přes různorodost zemí, které se vydávaly na cestu nezávislého vývoje, začala překvapivě a poněkud paradoxně pokusy o komplexní, dosti obecně pojaté teorie proražení „začarovaných kruhů chudoby“ (*vicious circles of poverty*), dále teoriemi o proražení bariér rozvoje, o překonání nedostatků tzv. periferní ekonomiky a podobně. Bylo to zčásti způsobeno i tím, že zprvu se teoriemi rozvojové ekonomie až na výjimky zabývali v rámci svých komplexních prací teoretici sice zvučných jmen, ale specializovaní šířeji – například J. Tinbergen, Richard T. Gill, Simon Kuznets, Charles P. Kindleberger, G. Haberler, J. K. Galbraith, J. Bhagwati a mnoho jiných (*jejich přehled viz časopis Politická ekonomie v letech uvolnění 1966–1968 – viz poznámka č. 1*).

Sám termín rozvojové země začal být častěji používán až v šedesátých letech minulého století OSN a jejími agencemi jako zdvořilostní, kulantnější výraz a substitut adjektiv jako „nerozvinuté“, či dokonce „zaostalé“ a „hospodářsky méně vyvinuté“ země. V letech po skončení druhé světové války se mezi ekonomy výrazně projevoval vliv Harrod-Domarova růstového modelu (*podrobněji viz Basu, 1997*) a překážky rozvoje byly spatřovány v tzv. investiční mezeře (*investment gap*). Pozornost teoretiků se soustřeďovala na víru, že je třeba se vymanit ze stavu subsistenční ekonomiky maximalizací výstupů při existenci malých či žádných rezerv, k čemuž byl hledán klíč v posílení akumulace kapitálu. Zvýšená tvorba kapitálu a správně volené investice by pak měly tento *vicious circle* prorazit.

Tímto směrem se nesly první práce Ragnara Nurkseho, Raúla Prebische (*Nurkse, 1953; Nurkse, 1961; Prebisch, 1963; česky Prebisch, 1964*) a dalších, přičemž větší spor byl veden jen o to, zda má být preferována sféra směny a její neekvivalentnosti, anebo sféra výroby. Vedle velkých projektů a investic do infrastruktury se v rozvojových strategiích či přístupech počítalo i s malovýrobou a s tradičním zemědělstvím, včetně gándhistických i v té době zřejmě utopických představ o „strategii kolovratu“, jakési quasi-tolstojovské formy domácí výroby základních potřeb jako substitut u dovozů z Velké Británie a z rozvinutých tržních ekonomik (RTE) vůbec. Je nicméně zajímavé, že k některým ekonomickým aspektům gándhistické filozofie se po šedesáti letech nyní znovu hlásí někteří autoři (například skandinávští „zelení“), především k tezi Mahátmy Gándhího o nutnosti skrovného živobytí, tím hlubšího však myšlení, a to aniž by se braly velké ohledy na ohromnou diverzitu postupně se utvářejícího tzv. třetího světa, za jehož společný jmenovatel a příčinu všeho zla byla pokládána hospodářská nerozvinutost.

Euforie nově získané nezávislosti kolonií překrývala mnoho již zcela evidentně se hlásících ekonomických i mimoekonomických problémů. I v tehdejší Československu a v zemích bývalého východního bloku se až do druhé poloviny šedesátých let spíše používala

zkratka HMVZ (hospodářsky méně vyvinuté země) než RZ (rozvojové země). O vývoji teorie rozvojové ekonomiky v ČSSR a v dalších zemích tohoto bloku pojednává rozsáhlejší pasáž v poznámkovém aparátu na konci této stati.¹ Teorie o rozvoji byla fascinována „začarovanými kruhy bídy“ poměrně dlouho, do šedesátých let minulého století. Proto se u nich zastavíme podrobněji. V nejjednodušší formě je možné ji znázornit následovně.

Pramen: Gill, Richard T.: *Economic Development: Past and Present*. Prentice-Hall: Englewood Cliffs, 1963.

Nízká výroba tak slouží téměř výlučně ke spotřebě a neumožňuje realizaci úspor, což podstatně omezuje investice, takže každá výroba stagnuje a spotřeba se proto nemění. Zastánci „začarovaných kruhů bídy“ (země je chudá, protože je chudá) si byli vědomi příliš velké jednoduchosti této koncepce, a proto se snažili ji dále rozvinout, a to v několika hlavních směrech: 1) konstrukce více kruhů, 2) výběr hlavní síly, 3) řetězové propojení kruhů.

Samotný Ragnar Nurkse (*Nurkse, 1953; Nurkse, 1961*) rozlišoval dva „začarované kruhy“, v nichž hraje hlavní roli akumulace kapitálu. První kruh je založen na omezené nabídce kapitálu: nedostatek kapitálu – nízká produktivita – nízký reálný důchod – malý rozsah výroby – nedostatek kapitálu. Druhý kruh vyplývá z nízké poptávky po kapitálu: slabé podněty k investicím – nedostatečný rozsah kapitálu ve výrobě – nízká produktivita – nízký reálný důchod – nízká kupní síla obyvatelstva – slabé podněty k investicím. Druhému „začarovanému kruhu“ přikládal Nurkse větší význam, který jej vedl ke studiu trhu. Odmištal izolovaný rozvoj osamocené či osamocených výrobních odvětví, protože by narazily na omezený trh. Řešení spatřoval v současném rozvoji více odvětví, který znamená, že jednotlivá odvětví vytvářejí poptávku po výrobcích dalších odvětví a naopak svou vlastní produkcí zajišťují jejich poptávku.

Problém trhu, nedostatečné poptávky, a tedy slabých podnětů k investicím je tak řešen na základě koncepce „vyváženého růstu“. V Nurkseho verzi má tato koncepce přednost v tom, že ukazuje na možný proporcionální rozvoj, jakmile by byl ovšem rozvoj jednou nastoupen. Jestliže je však pro nerozvinutou ekonomiku příznačný nedostatek zdrojů a odvětví, která by si vzájemně vytvářela nabídku a poptávku, jež je nutné fakticky vybudovat, pak v jeho základním myšlenkovém postupu zeje trhlina.

Jako příklad řetězového spojení více kruhů v jeden systém může sloužit konstrukce Geralda M. Meiera a Roberta E. Baldwina (*Meier – Baldwin, 1957*). Její autoři operují s takovými kategoriemi ekonomické zaostalosti, jako jsou převaha prvovýroby, populační tlak, nevyužití přírodních zdrojů, hospodářsky zaostalé obyvatelstvo, nedostatek kapitálu a orientace na zahraniční obchod. Vytvářejí z nich tři navzájem propojené kruhy, které udržují ekonomiku v zaostalosti. Kritice byly však kruhy podrobeny i z jiných míst.

K nejvýznamnějším kritickým výhradám vůči „začarovaným kruhům“ patřilo, že kruhy nejsou tak začarované, jak se jeví, a že lze najít východiško, a to jak uvnitř systému (například stát po osvobození), tak i vně (například zahraniční pomoc a příliv kapitálu). Kruhy jsou zřídka vypracovány precizně v technicko-ekonomickém smyslu (*Leiben-*

stein, 1957). Velmi významným kritikem „začarovaných kruhů“ byl Gunnar K. Myrdal, který kritice vtiskl mezinárodní dimenzi.

Jeho metodickým východiskem byla kritika principu tzv. stabilní rovnováhy, jež vysvětluje tendenci k automatické stabilitě společenského systému na nízké úrovni (*Myrdal, 1957*). Myrdal tvrdil, že v normálním případě nevyvolává určitá změna následné změny protikladné povahy, nýbrž změny podporující další pohyb systému ve směru první změny. Protože síly a komponenty, z nichž je systém složen, jsou ve vzájemně kruhové a příčinné závislosti, změna jedné síly vyvolává nikoliv opakující se kruhový pohyb, ale kumulativní změny směrem nahoru i dolů čili spirálu.

Změny sil elementů mají dva účinky: pozitivní „expanzivní“ a negativní „zpětný“ účinek (*spread and backwash effects*). Vznikne-li určité centrum rozvoje v podmínkách volné hry tržních sil, dochází na základě migrace, pohybu kapitálu a obchodu k převaze expanzivních účinků v těchto centrech, naopak v odlehlejších oblastech k převaze zpětných účinků. Tak se prohlubují lokální ekonomické nerovnosti. Obdobně na základě rozvoje mezinárodního obchodu a mezinárodního pohybu kapitálu narůstají mezinárodní nerovnosti mezi RTE a RZ. Aby tendence k oblastním nerovnostem zmizela, doporučil Myrdal využívat hospodářsko-politická opatření, za jejichž uskutečňováním musí stát autorita státu. Cítil však slabost existujících mezinárodních organizací, včetně OSN, které zdaleka nenahrazují „světový stát“, a proto jen těžko mohou zasáhnout proti mezinárodním nerovnostem. Proto byl skeptický, pokud jde o budoucnost vyrovnání rostoucí propasti mezi rozvinutými tržními ekonomikami a rozvojovými zeměmi.

Velikost Myrdalova přínosu spočívala v té době právě v tom, že jeho impozantní dílo s názvem *Asijské drama* (*Myrdal, 1968*) lze právem pokládat za poslední velké syntetické dílo prvního období. Ve svých pracích neustále zdůrazňoval nezbytnost širšího pohledu ekonomického výzkumu, nutnost analyzovat situaci těchto zemí vzhledem k politickým, institucionálním, vzdělanostním, sociálně-zdravotním, přírodním a jiným souvislostem, včetně kulturních a civilizačních specifik a odlišností. To se ostatně brzy projevovalo v hospodářsko-politické praxi i v divergentním společenském vývoji, když se v šedesátých letech minulého století postupně rozkrývala ohromná heterogenita bývalých kolonií, ale současně i shodnost jejich některých společných zájmů.

Tehdy také započal vypjatý strategický politicko-mocenský a ideologický (leckde i vojenský) zápas o RZ v bipolárním světě. Ačkoli tzv. cesta socialistické orientace nebyla ještě *de iure* nastolena jako politickoekonomická a společenská kategorie, *de facto* řada RZ začala ideologicky tíhnout k marxismu, ať již sovětského, či čínského typu. Indie začala prosazovat jakousi „třetí cestu“, spojení demokracie se smíšenou ekonomikou (*mixed economy*) s prvky plánování, ustanovilo se Hnutí nezúčastněných zemí a Skupina 77, politické turbulence proběhly v řadě důležitých zemí (například v Indonésii, v Ghaně či v Kongu). Mocně působil kubánský model a pravolevá polarizace začala být naprosto zřejmá. Sítilo napětí na Středním východě, ústící do ozbrojených střetů v Libanonu a do bojů o Suezský průplav, v izraelsko-arabských vztazích a podobně. K tomu se přidaly převratné události ve světové ekonomice a v systému mezinárodních ekonomických vztahů, „revoluce cen“ prvovýrobků, zejména mědi a vůbec barevných kovů na přelomu 60. a 70. let, první a druhý ropný šok, počátky silné ekonomické diferenciací a strukturálních krizí.

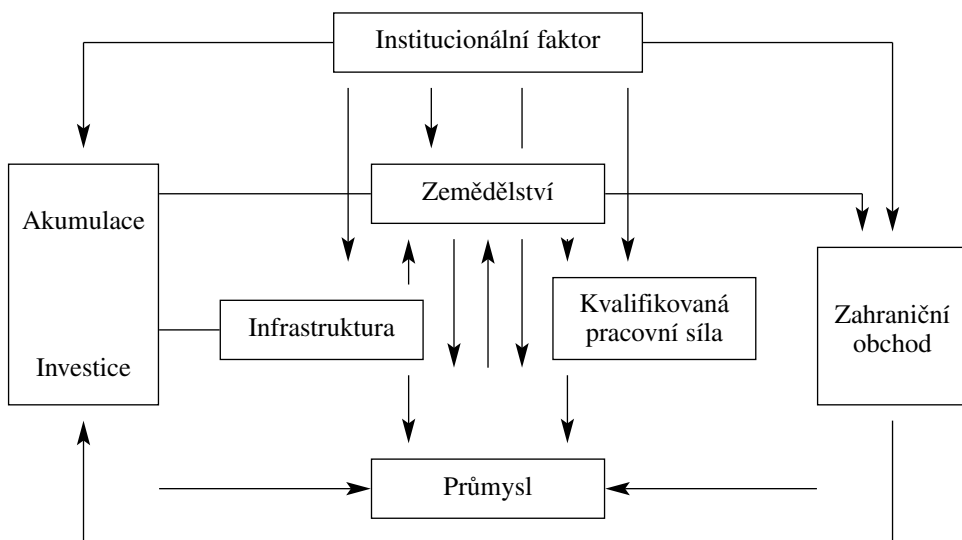
ODPOVĚDI ROZVOJOVÉ EKONOMIE NA NEÚSPĚCH ROZVOJOVÝCH STRATEGIÍ 60. LET A STRUKTURÁLNÍ KRIZE 70. LET

Teorie o ekonomickém rozvoji nebyla na tento vývoj připravena. Náhle tu nebylo žádné teoretické instrumentarium, nové jevy se daly jen velmi obtížně analyzovat, tím spíše hledat odpovídající terapie, nedaly se ani v nejmenším prognózovat, neboť chyběly i analogie. Zvláště patrné to bylo v oblasti finanční a při zvládnání ohromného tempa zadlužování, které zejména po roce 1981 extrémně narůstalo po opadnutí cenového boomu surovin a prvovýrobků vůbec.

Tato situace vedla k širokému spektru názorů, sahajícímu až k velmi pesimistickým hodnocením o perspektivách celé vědní subdisciplíny rozvojové ekonomie. Zejména když ani levicová či (quasi)marxistická teorie jak v samotném rozvojovém světě, tak i v zemích bývalého východního bloku nebyla schopna odpovídat na naléhavé otázky, nastolované praktickými potřebami RZ. Slogany o nekolonialismu pochopitelně nepřinášely žádné pozitivní odpovědi. V samotných RZ šlo o neúspěchy snah o hledání „třetí cesty“, vyjádřené například neúspěšným vývojem na indickém subkontinentu (2. pětiletka v Pákistánu, 3. pětiletka v Indii a Osmiletý plán na Srí Lance), které teoreticky vesměs vycházely z modelů Prasanty Čandry Mahálánobise ze šedesátých let (*Mahalanobis, 1961; Mahalanobis, 1963*), jež sice nějaký čas fungovaly, ale po vyčerpání rezerv se nedokázaly vyrovnat s novými problémy strukturálních krizí. Vzhledem k tomu, že podobné přístupy byly v těchto letech vydávány za slibnou až univerzální metodu hospodářského řízení, bylo to značné zklamání pro tzv. třetí svět.

S postupem šedesátých let se nicméně dostavil zjevný krok vpřed (ve srovnání se „začarovanými kruhy“), který představovala koncepce překážek hospodářského růstu. V jejích prostších verzích je důraz kladen na identifikaci různých charakteristik ekonomiky RZ, které brzdí rychlejší pokrok. Pro propracovanější verze je příznačné vzájemné propojení hlavních překážek růstu, jež tak tvoří systém tíhnoucí ke stabilitě buď na nízké úrovni, anebo na malém vzestupu. V nepropracovanějších verzích jsou analyzovány faktory, které významným způsobem mohou modifikovat působení některých překážek, oslabit jejich brzdící účinnost, a tak vyvolat žádoucí změnu, potřebnou k urychlení ekonomického růstu.

Systém překážek ekonomického růstu podle představ první fáze konstituování teorie

Pramen: Sachs, Ignacy: *Drogi i manowce świata „B“*. Warszawa: PWN, 1964.

Pro ekonomiku je podle této představy příznačná nízká produktivita zemědělství, která brzdí vzestup průmyslu. Proto průmysl jen těžko pozitivně ovlivňuje zemědělství. Obě odvětví narážejí ve svém rozvoji na potíže, pramenící ze slabě rozvinuté infrastruktury a z nedostatečně kvalifikované pracovní síly. Tento systém umožňuje jen nízkou míru úspor, kterou lze přeměňovat v investice pouze s obtížemi. Vzhledem k slabému rozvoji průmyslu, který obvykle nevyrábí investiční zboží, je nutné vyvázet hlavně zemědělské produkty a za utržené prostředky dovážet stroje a zařízení. Se zřetelem na

nepříznivý vývoj reálných směnných relací působí však zahraniční obchod jako další překážka růstu.

Průlom do výše uvedeného systému lze učinit aktivací institucionálního faktoru, který může pozitivně ovlivnit charakter všech elementů systému zejména dobře zvolenou strategií růstu a hospodářskou politikou. Velmi významnou úlohu v tomto procesu hraje i vnější faktor, tedy vytvoření příznivých mezinárodních ekonomických podmínek (viz úsilí o tzv. nový mezinárodní ekonomický řád), jež mohou rovněž přispět ke zmírnění brzdících a k posílení expanzivních účinků systému.

I tento systém je značně zjednodušený ve srovnání se skutečností. Jmenovitě chybí některé závažné překážky. Jednou z nich je omezený vnitřní trh, jinou „populační exploze“ a další nedostatek deviz. Zároveň je však nutné ocenit zapracování institucionálního a vnějšího faktoru, byť pouze ve formě zahraničního obchodu. Za příhodných podmínek mohou oba tyto faktory ve svém konečném výsledku vést k přechodu od převládající stagnace k rozvoji. Dosažení tohoto zvratu ve vývoji ekonomiky je dalším z kardinálních problémů, o jehož řešení se ve své době pokoušely různé koncepce teorií zaostalosti a rozvoje. Některé věnují pozornost tzv. přípravě ke startu. Otázkou je, jak se dostat na cestu rozvoje a jak odstartovat.

Teorie průmyslové revoluce, startu (*take-off*), velkého tlaku, počátečního tlaku (*big, initial push*), přelomu (*breakthrough*), kritického minima úsilí (*critical minimum effort*), čínského velkého skoku vpřed (*great leap forward*), vyvinuté prominentními akademickými osobnostmi a organizacemi OSN (*blíže o nich viz například Holub – Foltýn – Ordnung, 1993*), vyzdvihovaly nutnost období intenzivní a koncentrované změny místo pomalého začátku. Letadlo také neodstartuje bez dosažení určité rychlosti. Walt Whitman Rostow vyhledal v každé důležitější zemi kritické období (jen velmi přibližně) 20–30 let, v němž jak základní struktura hospodářství, tak i sociální a politická struktura společnosti procházejí takovými změnami, že může být zpravidla udržena stálá míra růstu. Je vhodné poznamenat, že u autorů, jako je zejména Rostow (*Rostow, 1960*), docházelo k propojování teoretických přístupů s pragmaticko-politickými doporučeními, zaměřenými na podporu rozvojových aktivit.

Stěžejní otázkou v uvedených pojetích je to, které změny by se vlastně měly uskutečnit. Teorie se sjednocují na potřebě urychlování technologických změn, na zvýšení akumulace kapitálu, na změnách organizace výroby (velké podniky) a její specializace. Shodují se rovněž na nutnosti určitého přípravného období předcházejícího uvedeným změnám. Odlišnosti se týkají například míry investic; Rostow uvádí 10 % čistých investic, zatímco Kuznets mluví o dvojnásobném zvýšení (*Kuznets, 1967*). Mnohé teorie věnují pozornost otázce jak vůbec odstartovat či zahájit rozvoj v RZ. Společná myšlenka ostré a mohutné ofenzivy (*sharp and substantial offensive*) může mít přitom různou interpretaci (soustředit se například na vedoucí sektory) a vyvolává další otázku: Kdo ji bude řídit? Soukromí jednotlivci, nebo stát? V případě, že stát: Jaký stát? Jakmile se připustí, že rozvoj RZ není automatický, vznikají problémy metod řízení, které mají jak politickou, tak i ekonomickou povahu.

Odpovědi nenacházely RZ ani u marxistické teorie. V zemích bývalého východního bloku vzniklo sice v šedesátých letech minulého století několik zajímavých prací v Polsku a v Maďarsku, byly však odsouzeny k nezdaru ideologickou předpojatostí. Šlo například o úspěšnou práci Ignacyho Sachse (*Sachs, 1964*), která byla později vydána i v češtině, leč její autor byl přinucen k emigraci. V Maďarsku šlo o akademika Józsefa Bognára (*Bognár, 1975*) a Mihályho Simaie, kteří však poté odešli do diplomacie. V bývalém SSSR byl reprezentativní figurou Viktor Leonidovič Tjaguněnko (*Тягуненко, 1978*), který však zemřel již v polovině sedmdesátých let.

Jeich pesimistická hodnocení té doby sahala až k velmi silným výrokům od „letargií“ teorie rozvoje až k tezi o jejím „komatózním stavu“ a podobně (*Theofanides, 1988*). Někteří autoři, zejména z rozvojového světa, přidali k této zdrcující kritice i tezi o naprosté krizi studií hospodářského rozvoje vůbec. Tato krize vznikla podle jejich názorů v dů-

sledku jakéhosi morálního znehodnocení či devalvace, spočívající v odklonu od zájmu o všelidské a etickohumanistické aspekty nerozvinutosti a asymetrické závislosti, a vedla k setrvání „ve věži ze slonové kosti akademických polemik a tradičních témat“ (optimální povahy strukturálních změn, úlohy sektorů, ekonometrických modelů vnitřních a vnějších vazeb těchto ekonomik a podobně), (*Narcis, 1989*). Velkému kritickému přehodnocování se nevymykala ani rozvojová teorie po roce 1985 v zemích bývalého východního bloku, kde se široce diskutovalo o kategoriích, dříve považovaných za axiomatické (neokolonialismus a jiné), a to v souvislosti s gorbačovskou érou.

K tomuto vývoji došlo sice částečně pod vlivem okolností, kdy se většina velkých teorií tzv. zlatého období 60. a 70. let ukázala neživotnými, ale značný podíl na velkém sebezpytování rozvojových teorií odráží i reálné procesy, k nimž došlo zejména ve druhé polovině sedmdesátých let a v osmdesátých letech. Jde tedy spíše o přirozený proces, jenž je u tak mladé subdisciplíny s teprve se vyvíjející metodologií dost pochopitelný.

Jestliže se pokusíme blíže a možná poněkud schematicky charakterizovat hlavní příčiny, jež vedly ke změně tvářnosti rozvojové ekonomie osmdesátých let, dospíváme ke třem hlavním kauzálním oblastem:

- 1) K nutnosti dynamické verifikace starých teorií, jež si vynutila větší podíl analytických prací a studií, a proto vedla k „desyntetizaci“ oproti stavu v sedmdesátých letech.
- 2) K nutnosti větší specializace, jež dala vzniknout řadě podoborů a vedla k rozčlenění široce koncipovaných témat a projevila se mimo jiné i v daleko širším publikačním spektru samotných myšlenkových proudů.
- 3) K nutnosti adekvátněji odrazit reálné procesy, probíhající v diferencujícím se rozvojevém světě a vůbec ve světové ekonomice, kde osmdesátá léta přinesla dosud nevídané a s předcházejícími dvěma desetiletími nesouměřitelné množství problémů.

Všechny tři kauzální okruhy je sice nutné pokládat za spojené, ale je zřejmé, že nejvýznamnější místo a úlohu je třeba přisoudit třetímu, jenž nejen rozhodujícím způsobem ovlivnil nutnost specializace, ale i dynamické verifikace původních představ a teorií. Například diferenciaci v rozvojevém světě nesporně ovlivnila růst počtu specializovaných a analytických prací. Zároveň ovšem v tomto kauzálním okruhu nalezneme i faktory do jisté míry znovu sjednocující myšlenkové proudy 60. a 70. let, a to i dost antagonistické (například interdependence, internacionalizace či důsledky globálních problémů). Budeme se tedy věnovat především okruhu třetímu.

VÝVOJ V 80. A 90. LETECH A SNÍŽENÍ PRAHU OBCENOSTI SMĚREM K ANALYTICKÝM A KOMPARATIVNÍM POLOHÁM VÝZKUMU

Pod vlivem vědecko-technického pokroku došlo v osmdesátých letech minulého století nejen k nesmírnému pokroku inovačního dynamismu, ale hlavně k internacionalizaci ekonomického života, jež získala nejen nové dimenze, ale i nové formy (přerůstání výrobních faktorů přes národní hranice). Stále méně této internacionalizaci dominují tradiční formy sféry oběhu a rozdělování, tedy mezinárodního obchodu se zbožím a se službami, respektive i formy pohybu kapitálu, a naopak se stále více posilují formy vztahů generované přímo ve sféře výroby, to jest výrobní a výzkumné kooperace, vytváření společných podniků, zesilování výrobních vazeb národního a mezinárodního kapitálu za rostoucí, ale zároveň se modifikující úlohy transnacionálních korporací (TNK). Urychlování a prohlubování procesu internacionalizace hospodářského života nezbytně vedlo k těsnějším vztahům mezi národohospodářskými komplexy a k rostoucí propojenosti jejich reprodukčních procesů, k nové kvantitě i kvalitě vzájemné závislosti.

S vyhrocováním globálních problémů se v 80. a 90. letech projevila nová kvalita této interdependence, přičemž se tempo změn urychlilo, což se odrazilo i v gnozeologickém procesu. Uznání priority všelidských hodnot nad třídními bylo například v marxistické teorii druhé poloviny osmdesátých let momentem vsutku přelomového významu, a to jako výsledek gorbačovské éry.

Zároveň dal ovšem vývoj druhé poloviny osmdesátých let a devadesátých let ještě plastičtěji vyniknout tezi o dvojnásobném charakteru vzájemné závislosti – symetrickém či asymetrickém, kdy mezi součástmi světové ekonomiky není vztah rovnosti, což se týká zejména vztahu vědecko-technického pokroku a RZ. Tento vývoj, především ve druhé polovině osmdesátých let, posunul asymetrický charakter soudobé světové ekonomiky ke stavu téměř úplné závislosti některých jejích segmentů v řadě konkrétně historických forem. Pokračující pokles významu RZ jako vývozců surovin a energie, a dokonce i odbytišť a sfér uplatnění kapitálu RTE nebyl vykompenzován určitým růstem úlohy několika málo (cca 10–15) RZ zejména ze skupiny nově industrializovaných zemí (NIZ) jako dodavatelů hotových výrobků zpracovatelského průmyslu, zvýšila se potravinová závislost a podobně. Velkého posílení se tak dostalo otázkám strukturálního vývoje a směru koncepce ekonomického rozvoje například cestou exportně orientovaného rozvoje, což však zvýšilo i zájem o symetrii interdependence.

Stručně řečeno, jde o to, že kategorie asymetrické vzájemné závislosti v komplexním pojetí a v souvislosti s postupující internacionalizací hospodářského života v globálním rámci se nyní již důsledně odděluje od jejích konkrétních projevů, jimiž se v dané etapě v historické souvislosti realizuje (tedy například závislost obchodní, kapitálově finanční, technologická, potravinová či vojenská). V sedmdesátých letech a na počátku osmdesátých let tomu tak vždy nebývalo. Například základem nedorozumění a sporů o tendencích závislosti a o jejích perspektivách bylo podle našeho názoru právě směřování obojího pojetí, což v praxi vedlo ke dvěma hlavním nebezpečím.

Za prvé, krizi či přežívání jedné historické konkrétní formy závislosti bylo tak možné považovat za krizi či přežívání či likvidaci asymetrické závislosti jako takové a naopak. Za druhé, riziko přehlížení, že se vztah závislosti daného centra či skupiny rozvojových ekonomik vůči jedné skupině rozvinutých ekonomik může realizovat prostřednictvím jedné konkrétně historických forem a vůči jiné prostřednictvím jiných forem, což se ovšem může časem měnit. Například obchodní a kapitálově finanční závislost určitých RZ (například zemí přidružených k Evropské unii /EU/ podle *Lomských dohod*) na západní Evropě se může relativně rychle měnit na technologickou závislost, a to spíše ve vztahu k USA, k Japonsku a k jiným. Praxe ukazuje, že standardní a relativně stálý soubor mechanismů a konkrétně historických forem neexistuje a že naopak je tento soubor velmi proměnlivý se všemi z toho vyplývajícími důsledky (*Clark, 1977; Drulák, 2003*).

Před rozvojovou teorií se tak objevily nové problémy, svázanější s procesy výroby a začlenění rozvojových zemí do mezinárodní dělby práce, a to vše však při rychle se diferencujícím celku rozvojových zemí. Jestliže si tyto okolnosti a implikace internacionalizace hospodářského života začínala marxistická rozvojová škola uvědomovat až v posledních perestrojkových letech, není bez zajímavosti pozorovat reakci některých škol tradiční rozvojové ekonomie v rozvinutých ekonomikách a v RZ. Zjistíme totiž, že se zde odehrálo v osmdesátých letech cosi podobného.

Například pokud jde o skupinu teoretiků tzv. periferní ekonomiky jako hlavního myšlenkového proudu, relevantního k posuzování otázky příčin a perspektiv asymetrické závislosti (o níž jsme pojednali blíže v předchozím textu), jsou tyto známky zcela markantní. Teorie periferní ekonomiky, jejíž jedna ze dvou hlavních větví (africké a latinskoamerické) vznikla v Argentině, je – jak známo – pevně zakotvena především ve sféře směny (*Prebisch, 1963*). Existence neekvivalentní směny mezi centry a periferií je zde základní argumentační bázi pro vysvětlování zaostalosti a rostoucí závislosti rozvojových zemí.

V posledních letech si však řada latinskoamerických autorů tohoto proudu uvědomuje, že tato argumentační základna není už adekvátní změněným podmínkám světové ekonomiky, a snaží se ji prohlubovat ve směru, který ostatně naznačili již Charles P. Kindleberger (*Kindleberger, 1978 /anglický prvopis – 1968/*) či jiní v 70. a 80. letech, to jest ve zdůraznění technologických změn a strukturálních problémů, vyplývajících z nerovnoměrného rozdělení inovací. Zajímavý je například teoretický koncept peruánského autora Juana

C. Bossia (*Bossio, 1984*), jenž nahrazuje tradiční kategorii neekvivalentní směny kategorií neekvivalentní příležitosti k asimilaci technologického pokroku, od jejíž analýzy odvíjí své predikce mimo jiné i teorie růstu asymetrické závislosti, založené právě na technologické závislosti.

Také příklad NIZ prokázal na řadě empiricky ověřitelných skutečností, že na rozdíl od tvrzení některých ortodoxních zastánců teorie neekvivalentní směny (*Baran – Sweezy, 1968*) neexistuje žádný železný zákon samočinné reprodukce a prohlubování asymetrické závislosti. Tyto procesy byly generovány především sférou výroby a byly určovány schopností adekvátního rozpoznání hlavních trendů světového inovačního dynamismu a přízpůsobování rozvojových strategií těchto zemí k nim. Nejde však jen o NIZ. I příklady států, jako je Keňa, země Sdružení národů jihovýchodní Asie (ASEAN) a další, svědčí v 80. a 90. letech o tom, že nelze absolutizovat teoretické postuláty o nepoužitelnosti západních inovačních mechanismů a technologických vzorů pro rozvoj. Jejich zastánce můžeme totiž stále nacházet mezi ortodoxními „neomarxisty“ a protagonisty teorie periferní ekonomiky a neekvivalentní směny v RZ, ale i mezi některými liberály rozvojových teorií ve vyspělých ekonomikách (například tzv. jiný rozvoj řady autorů ve skandinávských zemích).

Obecně řečeno, již od roku 1984–1985 nastává určité sblížení stanovisek školy marxistické teorie a různých škol tradiční rozvojové ekonomie právě na základě kompromisů v oblasti chápání internacionalizace, interdependence a asymetrické závislosti. Určitá sekularizace a zbavování se scholastického nánosu minulých desetiletí tu nachází vstřícné proudy, zejména v RZ. Toto nové chápání je však tmelícím materiálem i vůči tradiční rozvojové ekonomii v zemích Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD). Výjimkou jsou fundamentalistické islámské režimy.

Z četných příkladů lze upozornit na práce, zabývající se například rozvojovou problematikou v rámci Římského a Dakarského klubu (Juan Rada a jiní) či v tzv. Brandtové komisi, jež významnou měrou při absenci velkých a komplexních syntetických teorií a prací ovlivnily v osmdesátých letech většinu analytických a případových studií, zejména pokud se týká metodologické stránky. Udržovaly totiž tuto analytickou produkci – byť volně a spíše implicitním způsobem – navázanu na globální kontext celé problematiky rozvoje. Ukazovaly nejen na určité společné příčiny, ale i na společné cíle, jež musejí být neustále na zřeteli v celém pestrém spektru těchto dílčích prací.

Zároveň se v těchto pracích stále zřetelněji objevovala myšlenka kategoriálního uznání vzájemné závislosti všech subjektů světové ekonomiky a nemožnost ponechat celou problematiku internacionalizace a interdependence neřízenému vývoji, ponechávat ji tedy jako výlučnou sféru zájmů jednotlivých subjektů. Tato globalizace pohledů a jejich prognostický charakter musely nutně vyústit do odmítnutí stavu prohlubující se vzájemné závislosti, jejíž původní příčiny nelze hledat nikde jinde než ve sféře výroby. Je tedy zřejmé, že změna základních paradigmat rozvoje začala působit na rozvojovou teorii ve všech segmentech světové ekonomiky a v teoretických proudech nejrůznějšího zaměření.

Diferenciace v rozvojovém světě a větší důraz na sledování reálných procesů ve světové ekonomice ve smyslu nového pojetí interdependence a dynamické verifikace starých postulátů byly – jak již bylo výše řečeno – významnými faktory metamorfózy studií ekonomického rozvoje na Východě, na Západě i na samotném Jihu. Nebyly však jedinými. Chceme upozornit ještě na jeden zdroj „desyntetizace“ 70.–90. let. Tím je vývoj mezinárodní rozvojové strategie.

V šedesátých letech byly jak tehdejší marxistická teorie, tak i klasická rozvojová ekonomie do značné míry koncentrovány na problematiku ekonomického růstu. Převažoval názor, že jeho urychlení přinese samo o sobě spravedlivější rozdělování a řešení sociálně-ekonomických problémů. Následující sedmdesátá léta přinesla vstřízlivění a strategie, jež by bylo možné shrnout tak, že ekonomický růst řeší vše, byly shledány neadekvátními s tím, že je třeba je přeměnit na strategii urychlení ekonomického růstu, doprovázenou efektivními opatřeními v sociální oblasti.

Klasická rozvojová ekonomie dost dlouho věřila, že tuto strategii našla ve strategii „základních potřeb“, jíž se dostalo ve druhé polovině sedmdesátých let velké publicity (původně šlo o koncepci Mezinárodní organizace práce /ILO/). Marxistická škola rozvojové teorie naivně věřila, že východisko nalezla v cestě „socialistické orientace“ a v jejím rozšiřování i prohlubování. Jinak řečeno, v receptu doprovázeném dekretováním cílů, eskalací investic do velkých prestižních projektů a potlačováním osobních svobod, vedoucích ke stagnaci. To skončilo až počátkem devadesátých let.

Nicméně již předcházející desetiletí znamenalo nejen nové vystřízlivění, ale i přímo „léčbu šokem“ pro obě strany. Krize osmdesátých let a úpadek temp ekonomického růstu s dozníváním až do poloviny osmdesátých let v RZ zbořily představy a naděje, vkládané jak do strategické koncepce „základních potřeb“, tak i do „socialistické orientace“. Pro RZ nastala nutnost přizpůsobování se (*adjustment*) zcela novým podmínkám ve světové ekonomice. Toto přizpůsobování se týkalo především strukturální problematiky a není proto divu, že vlastně celým osmdesátým létům dominovaly studie „přizpůsobovacího rázu“, tedy hlavně analyticko-případové a víceméně dílčí práce, jejichž základním úkolem bylo znovu – paradoxně – obnovit růst. Shledáváme tedy spolu s Louisem Emmerijem (*Emmerij, 1989*), že rozvojová studia nejrůznějších teoretických škol většinou opsala v těchto letech jakýsi kruh – od zaujetí ekonomickým růstem přes jeho zavržení k novému obnovení tohoto zaujetí či alespoň k zájmu o dynamizaci. Přesto existují důvody, proč osmdesátá léta nemohou být alespoň v teorii zcela jednoznačně nazvána ztracenou dekadou rozvoje.

Za prvé, zhruba od roku 1985 nastává posun k rozvojové filozofii přizpůsobení růstu, v posledních letech pak doplněné ještě o postulát větší rovnoprávnosti neboli – jak je tato nová mezinárodní rozvojová strategie nazývána například Dětským fondem OSN (UNICEF) – přizpůsobování se s lidskou tváří (*Adjustment with a Human Face*). Za druhé, nastává jakási nová vyšší kvalita v tom, že zatímco v šedesátých letech a první polovině sedmdesátých let dominovaly teorii otázky a problémy exogenního rázu a v období 1975–1985 se pozornost obrátila k problémům endogenního rozvoje (zejména pokud jde o spojení se strategií základních potřeb), je období od roku 1985 do konce minulého století charakterizováno snahou o vyváženější důraz na obě skupiny problémů a překážek rozvoje – jak exogenního, tak i endogenního rázu. Také tento vývoj – i když nebyl zcela časově synchronní – se zhruba projevil jak v orbitě teorie RZ, tak i škol a teorií v kontextu tradiční rozvojové ekonomie. I z toho zorného úhlu se tedy jeví určitý spíše synchronní než asynchronní vývoj ve všech základních teoretických proudech studií o hospodářském rozvoji v posledních pěti až deseti letech.

DEVADESÁTÁ LÉTA: POTŘEBA NOVÉ „VELKÉ SYNTÉZY“ A POSÍLENÍ TÉTO POTŘEBY PO ROCE 2000

Do devadesátých let minulého století a následně i do počátku 21. století vstupuje světová ekonomika a systém mezinárodních ekonomických vztahů s determinantami, jež ve vztahu k rozvojové teorii mají rozporný vliv. To nicméně neznamená, že se nelze pokusit vyabstrahovat určitý převládající vliv a pokusit se též o vyslovení určité hypotézy o jejím dalším vývoji ve smyslu obecné tendence.

Na jedné straně do značné míry přetrvávají ty okolnosti, které vedly k rozpadu syntetické fáze rozvojové ekonomie, leckde dokonce dochází k jejich prohlubování. Jde zejména o diferenciační proces v rozvojovém světě. Je jasné, že obecné soudy a komplexní syntetizující práce mohou stále obtížněji aspirovat na to, že by mohly postihnout celou již nyní nanejvýš polymorfní skutečnost reálných procesů v RZ, zahrnout chudé RZ a NIZ do obecně teoretických konstrukcí. Oproti šedesátým a sedmdesátým létům byly v osmdesátých letech a do počátku nového milénia pro rozvojovou ekonomii příznačné spíše tisíce parciálních analytických prací, často zaměřených na specializovanější témata, na jednotlivé země či na jejich skupiny. Změna bývá vysvětlována změnami v celé světové ekono-

mice, zpomalením růstu, regionálními krizemi, slumpflací, tedy spojením stagnace agregátů růstu, zahraničního obchodu a inflace a dalšími jevy. Svou roli sehrává i pochybnost, nakolik jsou staré poznatky funkční.

Přetrvává též nutnost pokračování adaptačních procesů (zejména strukturálního rázu), neboť světová ekonomika a celý systém mezinárodních ekonomických vztahů nejsou zdaleka stabilizovány tak jako v šedesátých letech a na počátku sedmdesátých let. Sice od velkého krizového propadu počátku osmdesátých let se růstová dynamika obnovila, to se však netýká všech segmentů světové ekonomiky. Většina RZ se nedokázala adaptovat k hlavním tendencím, trendům a hybným silám vývoje světové ekonomiky, zejména ne k tendencím světového inovačního dynamismu a k nové fázi vědecko-technického pokroku vůbec (*k dílčím aspektům Fárek, 1991*).

Avšak i v rozvinutých zemích existuje značná potřeba průběžné adaptace, v zemích OECD podmíněná hlavně měnicími se podmínkami působení globálních problémů. Stejně tak ve většině tranzitivních ekonomik probíhají dalekosáhlé reformní a transformační procesy, jež také vyžadují rozsáhlé adaptační a strukturální zásahy, a to nejen uvnitř ekonomik, ale i ve vnějších vztazích, tedy v celé jejich hospodářské politice. Mimo jiné se zde přehodnocují i dlouhodobě platné postuláty vztahů k rozvojovým zemím.

To vše přispívá k prolongaci stavu, který vedl k desyntetizaci studií o rozvoji, k analytické fázi rozvojové ekonomie a ke značně různé rovině abstrakce a obecnosti oproti stavu do roku 1975 tak, jak o tom bylo pojednáno výše. Zároveň ovšem začala působit řada faktorů homogenizujícího charakteru, a to buď nových, či „staronových“, tedy těch, jež působily již dříve, ale nyní vystupují v nové podobě či v nových souvislostech.

V prvé řadě jde o tzv. novou ekonomiku, která vstoupila do nové fáze a výrazně překročila hranice rozvojového světa. Také ona jistě prohloubila diferenciací procesy v RZ. Při bližším pohledu ale zjistíme, že její převažující smysl takový není. Je ovšem skutečností, že některým RZ, zejména skupině asijských nově industrializovaných zemí, umožnila vydělit se z kontextu asymetrické technicko-technologické závislosti (cca 10–15 zemí). Většinu RZ naopak homogenizovala pod společným jmenovatelem prohlubování této závislosti a snahy o její překonání v tzv. jednotě účelu (*unity of purpose*), tedy ve smyslu akční, negociační jednoty.

Dalším jejím důsledkem je, že RZ – nebo alespoň jejich většina – stojí před vzájemně velmi podobnou problematikou přijetí adaptačně-modifikační strategie při osvojování si výroby nové techniky v procesu industrializace, před velmi podobnou problematikou jejího opatřování na mezinárodních trzích v podmínkách finanční nestability, zadlužení a podobně. Globalizace technologického i inovačního prostředí je tu akcentována globalizací finančních a úvěrových toků, globalizačních procesů ve službách a dalšími jevy.

Informační technologie a technický pokrok, který proniká do RZ, homogenizuje však prostředí těchto zemí i v jiném smyslu. Upevňuje kapitalistické vztahy a integruje tyto země do světového tržního hospodářství. Podněcuje vlnu privatizace v oblasti národního a mezinárodního kapitálu. V mnoha ohledech mění úlohu TNK, které svým zvýšeným vlivem a svým multinacionálním charakterem pomáhají stírat národní a regionální specifika (*Fárek – Foltýn, 2004; Foltýn, 1998*). Narušuje ideologická zakotvení představ o rozvoji a nahrazuje je všeobecně platnými postuláty technicko-civilizačního rázu.

V této souvislosti nelze pominout invence, vnesené v devadesátých letech do diskuzí o rozvoji. Do povědomí vešel zejména poznatek (*Sen, 1999*) o neoddělitelnosti svobody a rozvoje, neboť teprve na určité úrovni rozvoje lze vážně hovořit o svobodě lidí a obdobně určitá míra politické svobody a vlády práva jsou nepostradatelné pro rozvoj. Svoboda je proto nutná k rozvoji a rozvoj ke svobodě. Amartya K. Sen proslul též argumentací, že žádná demokratická společnost, byť i chudší, nezažila hladomor. S poznatkou o vztahu mezi demokracií a rozvojem přicházejí i další autoři (*Przeworski led./, 2000*).

Dalším převážně homogenizačním faktorem rozvojových teorií jsou postupující integrační procesy ve světě. Vytvořením jednotného trhu zboží, kapitálu a pracovní síly v zá-

padní Evropě v roce 1992 vznikla situace, kdy v podstatě polovina rozvojového světa bude muset vycházet při koncipování strategie svých vnějších ekonomických vztahů z podmínek přidružení podle *Lomských dohod* a Partnerství pro rozvoj. Je pravda, že rubem této mince budou i diferenciační tendence ve zbývajících RZ, avšak řada autorů vyslovuje mínění, že začne-li jednotný trh skutečně efektivně fungovat, pak se úprava podle systému přidružení k EU nezbytně stane modelem či jakýmsi jednotícím vzorem pro globální negociace o úpravě systému mezinárodních ekonomických vztahů, jež nepochybně v novém miléniu v nějaké podobě začnou. To se stalo na Miléniovém summitu OSN v roce 2000, který však nepřinesl kromě „inventury“ problémů žádný velký teoretický přínos. Homogenizační účinky podobného druhu nastanou i působením procesů mezinárodní ekonomické integrace mezi rozvojovými zeměmi, například v seskupení ASEAN, vytvořením společných platform a podobně.

Do roku 2010 se pravděpodobně dále rozvine a zkoordinuje činnost řady mezinárodních organizací vůči rozvojovému světu. Je možné zejména očekávat, že se světové finanční a úvěrové instituce (Světová banka a Mezinárodní měnový fond) spolu se Světovou obchodní organizací (WTO) budou snažit vyvinout určitou společnou ekonomicko-strategickou linii vůči RZ a přimět je, aby ve svých strategiích rozvoje alespoň rámcově k takovéto linii přihlížely. To se už děje v rámci Katarského kola WTO, tzv. agendy z Dauhá (*Fárek – Foltýn, 2007*).

Shrme-li tedy všechny uvedené okolnosti, dospíváme k možnosti hypotézy o dalším vývoji obecné teorie o hospodářském rozvoji do roku 2010, respektive do roku 2015. Je třeba zdůraznit, že jde skutečně o hypotézu, která sice může, ale přirozeně nemusí být ve shodě se skutečným budoucím vývojem. Určitý tlak přichází i z prognostické globální sféry. Ta volá po nástrojích, umožňujících odhadnout děje a reakce na situace ve světové ekonomice z pozice RZ, například při regionálních hospodářských a finančních krizích (asijská, obě latinskoamerické).

Domníváme se, že jak v teorii samé, tak do značné míry i v reálných procesech ekonomického vývoje RZ uvnitř světové ekonomiky narůstají prvky naznačující potřebu „nové syntetizace“ (*Jeníček – Foltýn, 2003*). Tato syntetizace by měla proběhnout v jednotlivých školách tradiční rozvojové ekonomie, přičemž by se různé teoretické školy měly sblížit daleko více, než tomu bylo v šedesátých letech. Pokročilo totiž poznání, že se dílčí ideové proudy musejí zbavit zátěže neúnosných ideologických dogmat, víceméně všechny školy a proudy pak musejí více přihlédnout k sociálně-ekonomickým příčinám a důsledkům rozvoje a k otázce emancipace RZ ve světové ekonomice. Měly by brát více v úvahu lidský činitel rozvoje, všelidský, humanistický smysl a cíle procesu sociálního rozvoje a sociální spravedlnosti, jakož i rovnosti uvnitř těchto společností i v mezinárodním kontextu a nakonec dospět k obecnější teoretické konstrukci zapojení RZ do mezinárodní dělby práce.

Minimálně by se mělo dojít k lepšímu porozumění mezi teoretickými přístupy, vycházejícími z neoliberálních pozic (jež se ve druhé polovině devadesátých let nejvíce odrazily ve Washingtonském konsenzu), a mezi sociálně a ekologicky podmíněnými přístupy, které jsou základem pohledů rozvojových studií ve skandinávských, ale i v rozvojových zemích.² Mezi těmito krajními polohami stojí ještě dost silná skupina teoretiků okolo dalšího nositele Nobelovy ceny (2001) Josepha E. Stiglitze (*Stiglitz, 2001*), původně sice experta Světové banky, který však asi před deseti lety přešel na pozici kritika Washingtonského konsenzu a snaží se o nalezení jakési „třetí cesty“ mezi oběma výše naznačenými krajními polohami a o řešení v rámci interdisciplinárního výzkumu v oblasti globálních problémů s důrazem na rozšiřující se propast mezi vyspělými ekonomikami a RZ a na problém globální chudoby.

Dobrym startem takového dialogu se zdály být výsledky polemik okolo Miléniového summitu OSN (2000) a vyhlášení komplexního programu překonávání bídy a chudoby, známého pod názvem *Rozvojové cíle tisíciletí* (*Millennium Development Goals – MDG*).

Přijat byl v rámci OSN v roce 2000 a v zásadě jde o prohlášení záměrů mezinárodní komunity redukovat v průběhu patnácti let bídu ve všech jejích hlavních projevech. K tomu bylo vytyčeno osm cílů, které mají být dosaženy do roku 2015. I kdyby nebyly úplně splněny – což je dnes již velmi pravděpodobné –, znamenaly by alespoň přibližování se ke snižování rozporů nejzávažnějších otázek rozvoje, hlavně v oblasti absolutní a relativní chudoby. V teorii nastolily též otázky, které by jinak stěží nastoleny byly, a též pokus o jejich řešení by jinak stěží byl hledán.

Naznačenou cestu sblížení nelze však směřovat s polemikami o globalizaci a o polycentrismu a o jejich dopadech na RZ (*Fárek – Kraft, 2006*). Globalizace a polycentrismus jsou jevy objektivní povahy a oba mohou a musejí nyní koexistovat. Koneckonců globalizace některé formy polycentrismu sama plodí a udržuje při životě. Stejně však jako nelze absolutizovat globalizaci, nelze ani absolutizovat krajní formy polycentrismu. To by například v RZ vedlo k růstu nacionalismu a xenofobie i k nábožensko-ideologickým excesům typu „spoléhání na vlastní síly“, „násilného odpoutání se od cizích vlivů“, „světového města a světové vesnice“, tedy myšlenkových proudů, na nichž v jejich extrémní formě stál například polpotovský režim v Kambodži, kulturní revoluce v Číně a jimiž se dodnes řídí KLR. Krátce řečeno, etapa „nové syntézy“ by měla být co možná odideologizovaným procesem. Stoprocentně to ovšem splnit nepůjde, pluralita názorů je nutná i v rozvojové ekonomii, jde však o to, aby nezabíhala do militantních forem diskuzí.

Schůdnou cestou k tomu by například mohlo být prohlubování teoreticko-strategických aspektů ke splnění *Rozvojových cílů tisíciletí*, které zahrnují nejtěžší problémy dnešního rozvojového světa. Mají převážně harmonický a humanistický náboj a byly koneckonců přijaty obecným konsenzem všech členských států OSN. Dnes, prakticky v polovině lhůty, však stále chybí konkrétní představa, jak zlepšit jejich zatím zaostávající implementaci. Jejich výčet působí impozantně a jejich splnění by rozvojovému světu přineslo nemalý prospěch s rozptylem pozitivních efektů v celosvětovém měřítku. Pokud se ozývají kritické hlasy, tak zejména na adresu pouhé deklarativnosti záměrů, které jsou sice vděčným námětem pro nejrůznější summity, semináře a konference, avšak nevyvolaly dosud „hmamatelné“ zvětšení podpory či obchodu chudých zemí.³

Další vědecko-výzkumnou oblastí, která přímo volá po „nové syntéze“, je problematika efektivity rozvoje, nástrojů predikce a věrohodného měření. Jak u postkeynesiánských, tak i u neoliberálních přístupů se stále používá klasický Harrod-Domarův kapitálový koeficient $G = \frac{s}{C}$, kde G označuje tempo růstu důchodu, s označuje podíl úspor na důchodu (*savings*) a C kapitálový koeficient (*podrobněji viz Basu, 1997*), který je však notoricky nespolehlivým a právem kritizovaným zastaralým nástrojem. Ponecháme-li stranou otázku správného stanovení hodnot čitatele a jmenovatele zlomku, je třeba přihlídnout k mnoha dalším okolnostem. Tak například může dojít i k velmi podstatným změnám kapitálového koeficientu, aniž by tato skutečnost reálně svědčila o odpovídajících změnách v efektivitě. Může dojít ke změně skladby investic mezi různě kapitálově náročnými odvětvími a je zřejmé, že zvýšení hodnoty kapitálového koeficientu často vůbec neznamená snížení efektivity ve vynakládání kapitálových zdrojů, ale naopak může ve svých důsledcích být velmi zdravým jevem pro perspektivní rozvoj ekonomiky (a ovšem i naopak).

Mohou se dále měnit ceny složek kapitálu a jeho věková skladba, dochází k měnovým a inflačním pohybům. Hodnoty kapitálového koeficientu mohou být podstatně ovlivněny i stupněm instalovaných kapacit. K tomu přistupuje ještě skutečnost, že v malých zemích či v zemích s velmi nízkým absolutním objemem investic může být dynamika kapitálového koeficientu zcela pod vlivem jednoho nebo několika málo větších projektů, aniž by v ekonomice došlo k podstatné změně.

Je také velmi problematické mlčky předpokládat (jak to činí dosavadní koncept kapitálového koeficientu), že sama vnitřní podstata technického vybavení, technických znalostí, postoje k práci, k úsporám, k podnikatelským rizikům, a dokonce i celá soustava institucí

zůstanou stálými a zadaptují se na podmínky vyvolané růstem produktu. Gunnar K. Myrdal ve svém *Asijském dramatu* obšírněji rozebírá tuto problematiku v diskuzi o koncepci tzv. kapitálového koeficientu *ceteris paribus* – akceptujícího v zásadě výše uvedenou stálost a adaptabilitu – a koncepci koeficientu *mutatis mutandis*, která by brala v úvahu kvalitativní změny ve zmíněných oblastech, které jsou jistě vyvolávány působením kapitálu a investiční činností (Myrdal 1968).

Je třeba jen souhlasit s jeho zásadním stanoviskem o přednostech *mutatis mutandis* koncepcí kapitálového koeficientu, bohužel však také s jeho tezí, že současný stav znalostí neumožňuje její konstrukci. Toto vše se ovšem nepříznivě promítá do použitelnosti kapitálového koeficientu (zejména v jeho přírůstkové formě) pro plánovací a prognostické účely a do jisté míry znehodnocuje jeho význam pro analytické a komparativní účely. Příznačné je smutné konstatování Myrdala, který píše, že koeficient, který známe, je neúčinný a ten, který by mohl být účinný, znát nemůžeme.

Úlohu kapitálového koeficientu tak můžeme přirovnat například k úloze krevní sedimentace v lékařské diagnostice – růst hodnot sice napovídá o nepříznivých změnách v organismu, může však být i zcela nahodilý, vyvolaný exogenními, indiferentními faktory a zejména neříká nic o původu choroby, o chorobě samé a o indikované terapii. Naopak pokles hodnot nemusí ještě znamenat ozdravení. Toto vše musí být objasněno další podrobnější analýzou organismu – v našem případě ekonomickou analýzou –, musí být – pokud možno – komplexní a adaptovaná na složitou problematiku ekonomického vývoje, v němž kapitál a otázky s ním spojené hrají sice velkou, nikoli však jedinou roli. Jinak řečeno, RZ se odlišují od rozvinutých ekonomik v mnoha dalších ohledech než jen nedostatkem kapitálu či mírou kapitálového vybavení práce. Jde zejména o úroveň vzdělanosti a institucí napomáhajících k rozvoji (North, 1990).

* * *

Není tedy důvod považovat obecnou teorii o rozvoji za upadající, či dokonce k pozvolné smrti odsouzenou vědní disciplínu. Její metamorfózy v uplynulých třiceti letech byly víceméně zákonitým a objektivním obrazem měnících se procesů ve světové ekonomice. Soudíme, že RZ zůstanou – přes pokračující diferenciační procesy – určitým svěbytným segmentem světové ekonomiky a význam obecně teoretických otázek jejich rozvoje bude sílit v každém případě. Zhorší-li se totiž dále jejich relativní postavení, bude-li globální problém zaostalosti RZ stále naléhavěji volat po svém řešení, je růst významu nasnadě. Avšak i v opačném případě budou obecně teoretické otázky ekonomicky se emancipujícího rozvojového světa nutným důsledkem tohoto hospodářského zotavování a vzestupu. Rozvojová ekonomie bude mít tedy v každém případě zajištěno své místo jako subdisciplína ekonomické vědy.⁴

Zbývá ještě podrobněji vysvětlit potřebu interdisciplinarity při vývoji této subdisciplíny. Ta je kategorickou nutností, ostatně tak očividnou, že ve stati jsme se o ní zmínili pouze okrajově. Použijeme-li analogie s lékařskou vědní oblastí, již výše zmíněnou, je zde situace naprosto podobná. Každý chápe, že medicína a její obory – například vnitřní lékařství, tedy interna a četné speciální subdisciplíny (urologie, kardiologie, gastroenterologie, nefrologie a další) – se nemohou obejít bez součinnosti s jinými vědními obory i mimo medicínu. Je to například chemie (léky), elektronika (informační technologie, optoelektronika), fyzika (magnetoskopická rezonance, veškerá nukleární léčba), ale měly by zde být zastoupeny i humanitní vědy (psychologie, součinnost s pacientem), sociální problematika a mnoho dalších. Stejná situace je v ekonomické vědě a v jejích oborech a subdisciplínách.

Tento názor o nutnosti těsné součinnosti vědních oborů jsme již vysvětlovali (Jeníček – Foltýn, 2003). Každý z rozvojových problémů má dimenzi ekonomickou, ale i mimoekonomickou. Je očividné, že u značné části ekonomická dimenze převládá. Leč omezit se

pouze na ni při objasňování vývoje, postavení, hierarchie či klasifikace je zjevně nesprávné. Vedle technických a přírodovědných oborů nelze zapomínat na stránku morální či etickou, která je i u převážně ekonomických otázek velmi významnou komponentou. Ačkoli v subdisciplíně rozvojové ekonomie pracuje snad většina ekonomů, je zde i mnoho erudovaných politologů, přírodovědců, klimatologů a dalších. Snaha převádět vše do ekonomické polohy či do ekonomických kalkulů není správná a v minulosti vedla ke značným teoreticko-metodologickým nejasnostem a sporům. Toho bude třeba se v budoucnosti vyvarovat, tak jak na to koneckonců reaguje ve svém díle již zmiňovaný Amartya K. Sen.⁵

Naproti tomu však nesouhlasíme s názorem, že rozvojová ekonomie nemůže vyvinout komplexnější (velkou) teorii na bázi instrumentária ekonomické vědy, včetně například neoklasického instrumentária. Argumenty, že například teorie maximálního užítku či racionálního chování a očekávání zde nejsou funkční, vůbec nesdílíme. U těchto kategorií se nikdy nevyskytuje slovo „okamžitý“, naopak jde vždy o nějaký časový horizont či o časovou preferenci (*time-preference*), ať již jde například o vyhodnocení investic, nebo diskontních bankovních výnosů. Vedle racionálních očekávání nacházíme v ekonomii i pojmy „adaptivní očekávání“ a „částečné racionální očekávání“. Škola racionálních očekávání (*rational expectations*) předpokládá uplatnění racionalizačních elementů chování v oblasti používání informací a v procesu formování představ o budoucnosti. Budoucnost RZ je i pro laika velmi závažnou silou v kalkulacích, tím spíše pro investora, podnikatele a podobně.

Domníváme se tedy, že rozvojová ekonomie či ekonomika může zůstat v orbitu ekonomické vědy nikoli navzdory, ale právě proto, že je třeba ji kontinuálně predikovat s maximálně možnou znalostí vývoje světové ekonomiky a mezinárodních vztahů. Kladný výsledek ovšem nelze u budoucích jevů zaručit, lze se však k němu přibližovat. Těsná součinnost s tvořící se globalistikou a s globálním prognózováním by byla nanejvýš žádoucí, ale nijak nebrání jejímu setrvání v orbitu obecné ekonomické teorie.

¹ V tehdejší Československu, ale i po roce 1989 nebyla skutečně reprezentativní učebnice rozvojové ekonomiky nikdy vydána. Některé pokusy si však zaslouží zmínku. V roce 1966 to byla kniha Katedry ekonomiky rozvojových zemí Vysoké školy ekonomické (Zápotocký a kolektiv, 1966), ovšem poplatná své době. Zajímavější již byl sborník, který vycházel nejprve na pokračování v časopise Politická ekonomie (Teorie ekonomického rozvoje) v letech uvolnění 1967–1968. Zatímco předchozí sborník o teoriích růstu (Urban /ed./, 1967) ještě vyšel, sborník o teoriích rozvoje (s názvem Teorie o rozvoji HMVZ) byl již z edičního plánu po vstupu vojsk Varšavské smlouvy do Československa vyřazen a existuje pouze jako Výzkumná práce č. 131 tehdejšího Výzkumného ústavu národohospodářského plánování z roku 1969 (s předmlouvou A. Tlustého). Byl však podroben ideologické kritice a větší část nákladu skartována. Dále již vycházely pouze výzkumné publikace Ústavu světové ekonomiky Československé akademie věd (ČSAV) a po jeho zrušení v roce 1971 výzkumné práce, vzniklé v Ekonomickém ústavu ČSAV. Všechny se však zpravidla věnovaly pouze parciálním otázkám. Po roce 1989 vyšlo na Katedře světové ekonomiky Vysoké školy ekonomické několik komplexnějších skript o rozvojové ekonomice (Adamcová – Holub, 1999; Holub – Foltýn – Ordnung, 1993), jejichž ucelenost byla však podřízena pedagogickému procesu, a není tedy příliš reprezentativní. Některá skripta jsou však zajímavá pro spojení teoretických pohledů a hospodářsko-politických aspektů, včetně relace Česká republika – rozvojové země. Některé takové práce vycházely i v agentuře CzechTrade a v Ústavu mezinárodních vztahů. Ačkoli jde říci, že převládá spíše výzkum sledovatelský, není nadsázkou říci, že někdy šlo i o vlastní přínos, který vzbudil širší ohlas, například k teorii ekonomické integrace RZ. To bylo výslovně konstatováno na 3. světovém kongresu ekonomů tehdejšího předsedou Mezinárodní ekonomické asociace (IEA) F. Machlupem (1974) a dokumentováno tím, že československý příspěvek byl zařazen do sborníku vybraných referátů (viz Foltýn, 1975). Československé příspěvky byly předkládány na dalších symposiích a kongresech a publikovány v mezinárodně uznávaných periodikách.

² Blíže viz projekt Nadace Daga Hammarskjölda (Uppsala) ke 100. výročí narození tohoto bývalého generálního tajemníka OSN. První část třídílného projektu (Setting the Context), obsahující příspěvky jedenácti autorů z RTE a z RZ, již vyšla pod názvem What Next (Uppsala, June 2006). Recenzována byla v České republice v časopise Mezinárodní politika (Foltýn, 2006). Další díl s názvem Carbon Trading vyšel v únoru 2007. Zatím recenzován nebyl.

³ Dílčímu hodnocení průběhu plnění Rozvojových cílů tisíciletí byla věnována roční zpráva UNDP o lidském rozvoji (Human Development Report), zveřejněná v polovině roku 2005. Prezentovala názor, že při stávajících trendech by pouze první z formulovaných cílů, to znamená redukce chudoby o jednu polovinu (jde o podíl li-

dí s důchodem pod úroveň 1 USD denně proti stavu z roku 1990), mohl být v globálním měřítku splněn (citováno dle Economist, September 10, 2005).

- ⁴ Toto mínění bylo zdůvodněno kromě jiného rozsáhlou publikací (Fárek – Holub – Ordnung, 1990). Tato stať strukturálně a metodicky navazuje na kapitolu XVII s názvem Rozvojová teorie a globální faktory jejího vývoje na prahu 90. let (autor: Jaroslav Foltýn).
- ⁵ Amartya K. Sen ve své knize z roku 1999 (Development as Freedom) uvádí, že „rozvoj vyžaduje odstranění hlavních zdrojů nesvobody; chudoby, stejně jako tyranie, chabých (poor) ekonomických příležitostí, stejně jako systematické sociální deprivace, zanedbávání veřejných zařízení (facilities), stejně jako intolerance nebo hyperaktivita represivních států“ (citováno dle Wallace, 2004).

Literatura

- Adamcová, Lenka – Holub, Alois (1999): Rozvojová ekonomika: vybrané problémy I. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1999.
- Bannock, Graham – Baxter, Ron – Davis, Evan (2003): Dictionary of Economics. London: The Economist and Profile Books, 2003.
- Baran, Paul Alexander – Sweezy, Paul Marlor (1968): Kapital monopolistyczny. Warszawa: PWE, 1968.
- Basu, Kaushik (1997): Analytical Development Economics: The Less Developed Economy Revisited. Cambridge: MIT Press, 1997.
- Bernásek, Václav (1993): Světová ekonomika jako vědní disciplína a studijní disciplína. In: Vybrané kapitoly ze světové ekonomiky. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1993, s. 1–24.
- Bognár, Jozsef (1975): New Forces and Currents in the International Economics. Budapest: Institute of World Economy, 1975.
- Bossio, Juan C. (1984): Advanced Technologies and Their Implementation for Developing Countries. Labour and Society, Vol. 9 (1984), No. 4.
- Clark, Ian (1977): Globalization and Fragmentation: International Relations in the Twentieth Century. New York: Oxford University Press, 1977.
- Drulák, Petr (2003): Teorie mezinárodních vztahů. Praha: Portál, 2003.
- Emmerij, Louis (1989): End-Century Changes in Development Paradigm and Strategies: A Comment. In: Dobozsi, Istvan (ed.): End-Century Changes in Development Paradigm and Strategies. Budapest: Institute for World Economics, 1989, s. 17–19.
- Fárek, Jiří (1989): Gunnar Myrdal – seriál o nositelích Nobelovy ceny. Politická ekonomie, ročník 37 (1989), číslo 7, s. 909–911.
- Fárek, Jiří (1991): The Prospects and Contradictions of Technological Progress in Developing Countries. In: Masini, Eleonora – Dator, Jim – Rodgers, S. (eds.): The Futures of Development. Paris: UNESCO, 1991, s. 145–155.
- Fárek, Jiří – Foltýn, Jaroslav (2007): Problémy mezinárodního obchodu Sever – Jih jako hlavní příčina potíží WTO. Politická ekonomie, ročník 55 (2007), číslo 4, s. 508–524.
- Fárek, Jiří – Foltýn, Jaroslav (2004): Rozvojové země v éře ekonomické globalizace. Politická ekonomie, ročník 52 (2004), číslo 6, s. 771–792.
- Fárek, Jiří – Holub, Alois – Ordnung, Nikolaj (1990): Světová ekonomika a rozvojové země na prahu 90. let: hledání východisek v epoše převratných společenských změn. Praha: EÚ ČSAV, 1990.
- Fárek, Jiří – Kraft, Jiří (2006): Světová ekonomika za prahem nového století globálních změn. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2006.
- Foltýn, Jaroslav (1998): Globalizace a polycentrismus ve světové ekonomice. Mezinárodní politika, ročník XXII (1998), číslo 10, s. 9–11.
- Foltýn, Jaroslav (2006): Nový návrh koncepce rozvoje ze „zeleného okruhu“. Mezinárodní politika, ročník XXX (2006), číslo 12, s. 39–40.
- Foltýn, Jaroslav (1975): Possibilities of Methodical Cooperation of Socialist and Developing Countries. In: Simai, Mihály – Garam, Katalin (eds.): Economic Integration: Concepts, Theories and Problems. Budapest – Amsterdam: Akademiai Kiadó and Sijthoff Corp., 1975.
- Gill, Richard T. (1963): Economic Development: Past and Present. Prentice-Hall: Englewood Cliffs, 1963.
- Holub, Alois – Foltýn, Jaroslav – Ordnung, Nikolaj (1993): Rozvojová ekonomika. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1993.
- Jeníček, Vladimír – Foltýn, Jaroslav (2003): Globální problémy a světová ekonomika. Praha: C. H. Beck, 2003.
- Kindleberger, Charles P. (1978): Světová ekonomika. (International Economic, Homewood – anglický © pochází z roku 1968). 1. české vydání. Praha: Academia, 1978.
- Kuznets, Simon (1967): Modern Economic Growth. New Haven: Yale University Press, 1967.
- Kuznets, Simon (1973): Population, Capital and Growth: Selected Essays. New York: Norton Comp., 1973.
- Kuznets, Simon (1959): Six Lectures on Economic Growth. Illinois: The Free Press of Glencoe, 1959.
• Leibenstein, Harvey (1957): Economic Backwardness and Economic Growth: Studies in the Theory of Economic Development. New York: John Wiley, 1957.
- Mahalanobis, Prasanta Čandra (1961): Talks on Planning. New York: Asia Publishing House, 1961.
- Mahalanobis, Prasanta Čandra (1963): The Approach of Operational Research to Planning in India. Calcutta: Indian Statistical Institute, 1963.

KONZULTACE: HLEDÁNÍ TEORIE

- Meier, Gerald M. – Baldwin, Robert E. (1957): *Economic Development*. New York: John Wiley & Sons, 1957.
- Myrdal, Gunnar (1968): *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*. Vol. 1–3. New York: Pantheon, 1968.
- Myrdal, Gunnar (1957): *Economic Theory and Under-developed Regions*. London: G. Duckworth, 1957.
- Narcis, D. S. L. (1989): *Paradigm Lost – The Crisis in Development Studies*. *Development Forum*, November – December 1989.
- North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. New York: Cambridge University Press, 1990.
- Nurkse, Ragnar (1961): *Equilibrium and Growth in the World Economy*. *Economic Essays*. Cambridge: Harvard University Press, 1961.
- Nurkse, Ragnar (1953): *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. New York: Oxford University Press, 1953.
- Pearce, David W. (ed., 1995): *Macmillanův slovník moderní ekonomie 2. vydání*, Praha: Victoria Publishing, 1995 (překlad byl pořízen ze 4. anglického revidovaného vydání *Macmillan dictionary of modern economics*, Palgrave Macmillan, 1992; 1. vydání v roce 1982).
- Prebisch, Raúl (1963): *Hacia una dinámica del desarrollo latinoamericano*. México: Fondo de Cultura Económica, 1963.
- Prebisch, Raúl (1964): *Za dynamiku rozvoje Latinské Ameriky*. Praha: Vysoká škola ekonomická, 1964.
- Przeworski, Adam (ed., 2000): *Democracy and Development: Political Institutions and Well Being in the World, 1950–1990*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Rostow, Walt Whitman (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, 1960.
- Sachs, Ignacy (1964): *Drogi i manowce świata „B“*. Warszawa: PWN, 1964.
- Sen, Amartya Kumar (1999): *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Stiglitz, Joseph E. (2001): *Development Thinking at the Millennium*. In: *Annual World Bank Conference on Development Economics 2000*. Washington: The World Bank 2001, s. 13–38.
- Stiglitz, Joseph E. (2001): *Konsensus třetí cesty*. Project Syndicate, 2001, <http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz1/Czech>
- Theofanides, Stavros (1988): *The Metamorphosis of Development Economics*. *World Development*, Vol. 16 (1988), No. 12, s. 1455–1463.
- Тягуненко, Виктор Леонидович (1978): *Развивающиеся страны: закономерности, тенденции, перспективы*. Москва: Мысль, 1978.
- Urban, Luděk (ed., 1967): *Eseje o teoriích ekonomického růstu*. Praha: Academia, 1967.
- Wallace, Laura (2004): *Freedom as Progress – Nobel Prize Winner Amartya Sen*. *Finance and Development*, Vol. 41 (September 2004), No. 3, s. 4–7.
- Zápotocký, Evžen a kolektiv (1966): *Ekonomika rozvojových zemí*. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1966.

Poznámka

Autoři stati děkují Katedře světové ekonomiky Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické za technickou pomoc při zpracování stati a prof. Ing. Vladimíru Jeníčkovi, DrSc. za cenné podněty a připomínky.